

A felejtés a hatalom titka

Közismert és sokat idézett megállapítás: „A felejtés, mi több, a történelmi tévedés alapvető tényező egy nemzet kialakulásában” és nemkülönben, „egy nemzet lényege az, hogy minden egyén sok közös jeggyel rendelkezék, és hogy mindenki sok mindent elfelejtsen”.¹ A felejtésnek (felejtésnek) nem kevésbé üdvös a szerepe az államhatalom megerősítésében. A modern kori magyar történelem különösen paradigmaticus e tekintetben: úgyszólván mindegyik fontos történelmi törést valamiféle amnézia is követte, jöllehet az esemény maga korántsem múlt el nyomtalanul, sőt nemegyszer még kultikus emlékezet forrása is lett. Ezt a paradoxont érdemes körüljárni. Nagy segítségünkre lehet ezen az úton, ha konkrét példákkal élünk.

1848/49 – a szelektív emlékezet első esete

Az 1848. márciusi–áprilisi történések együttese (a márciusi pesti forradalom és az áprilisi törvények) azért is jó példa a szelektív emlékezés és a nyomában járó felejtés történelmet formáló szerepére, mert máig ható erővel uralja történelmi tudatunkat. A márciusi pesti forradalom a hagyomány erejével mélyen beleivódott történelmi öntudatunkba, melyet a rituális megemlékezési szertartások szakadatlan folyamata nyomatékosít. Ezt az is megalapozta, hogy már egy évvel az események után sor került a kommemorációs ünneplésre. Később sem lankadt március 15. emlékezeti hatalma, amely a közjogi ellenzékiéget táplálva közvetlen politikaformáló erőként végigkísérte a dualizmus egész időszakát. Mégis: amikor a magyar politikai elit és a Habsburg-ház feje, Ferenc József császár megkötötte az 1867-es kiegyezést, mintha a feledés homálya borult

□ Gyáni Gábor történész, az MTA rendes tagja, professzor emeritus, BTK Történettudományi Intézet; ELTE, e-mail: Visgyani@ceu.edu

1 Ernest Renan: Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában. A nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995. 174; 175.

volna az 1848-as forradalom és az 1848/49-es szabadságharc eredeti célkitűzésére. Ez persze csak azokra áll, akik egyaránt tevőleges résztvevői voltak 1848-nak és 1848/49-nek, valamint az 1867-es politikai aktusnak (Deák Ferenc, Eötvös József, Andrássy Gyula és mások). Ők kétségkívül igyekeztek feledni mindazt, amit az áprilisi törvények előirányoztak alkotmányos berendezkedésünk számára a töretlen liberalizmus formájában, vagy amit 1848/49 egésze jelentett az ország számára (legfőljebb perszónalunió a Habsburgokkal, de akár trónfosztás is, ha úgy alakul a helyzet). Ez szántsándékos felejtés volt, ami az 1860-as évek derekára kiforrott azon elképzelésből fakadt, hogy 1848/49 történéseinek tanúsága szerint az adott feltételek között nem reménykedhetünk egy hiánytalan liberális államberendezkedés és teljes értékű közjogi szuverenitás elérésében. Kompromisszumra van tehát szükség, ami azt követeli, hogy „jogfeladás” útján felejtjük el a múltban történeteket, legalábbis ne vegyük szó szerint azok folytatásának kötelmét. Ennek a fejtésnek az árán válhatott legitim megoldássá 1867 közjogi dualista állama, amely amellet, hogy megőrizte a birodalmi kereteket – jóllehet Magyarország számára széles körű nemzetállami önérvényesítést is lehetővé tett ezeken a *kereteken belül* –, egyúttal az áprilisi törvényekbe foglalt liberális kormányzás bizonyos elemeiről is lemondott a sikeres politikai megoldást elősegítendő. Mindezzel szorosán együtt járt, hogy el kell felejteni a magyar királlyá is lett Habsburg-uralkodó nemzetünk ellen a múltban elkövetett megannyi bűnét, Batthyány Lajos első miniszterelnökünk meggyilkolását, az aradi vértanúk kivégzését, a sokakat sújtó terrort és az abszolutisztikus kormányzás tényét.

A felejtetési politika nem volt, nem lehetett azonban teljesen konfliktusmentes: a tovább élő '48-as, valamint '49-es történelmi reminiszcenciák – a közjogi ellenzékiesség formájában – életben tartották a feledésre ítélt múltat, és afféle ellenkultúraként tartósították a forradalom és a szabadságharc autentikusnak kikiáltott emlékezetét. 1898-ban, amikor március 15-e, valamint Ferenc József trónralépése 50. évfordulójának a megünneplése napirendre került, a két kommemorációs esemény nyílt összetűzésre teremtett alkalmat. A párhuzam-akció fő dilemmája abban állt, melyikre emlékezzünk (jobban), és melyiket felejtjük el inkább?²

2 Vö. Hanák Péter: 1898 a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. *Medvetánc*, 1984/2–3. 55–72.; Gyáni Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág, 2000. Különösen 116–118.

Ismeretlen művész: Az 1848-as forradalom emléklapja, 1848. (Rézmetszet.)
Magyar Nemzeti Múzeum

Nem sokat kellett azonban várni arra, hogy megismétlődjék a felejtésre is alapozott politikai legitimitáció esete, amely a dualista állami és politikai berendezkedés, valamint Magyarország addig volt nemzetállami fizikai kiterjedésének a végét is jelentette egyúttal.

1918 – a szelektív emlékezet második esete

A dualizmus és a Horthy-korszak közé eső átmeneti évek megrázkódtatásai, az 1918-as őszi forradalom és a Tanácsköztársaság eseménysora a Horthy-kor alapító mítoszának az eszmei nyersanyagául is szolgáltak. Az ellenforradalmi berendezkedés ideológiai premisszája volt ugyanis, hogy e két történelmi esemény tehetőse felelőse a Monarchia bukásáért és az ország területi megcsönkítéséért. Horthy Miklós fővezér így fejezte ki ezt az elgondolást, amikor a Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulása alkalmával a Gellért Szálló előtt 1919. november 16-án *lőhátról* elmondta rövid beszédét. „Mikor még távol voltunk innen és csak remény sugara pislogott lelkünkben, akkor – kimondom – gyűlöltük és átkoztuk Budapestet, mert nem azokat láttuk benne, akik szenvedtek, akik mártírok lettek, hanem az országnak itt összefolyt piszkát. Szerettük, becértük ezt a várost, amely az elmúlt évben a nemzet megrontója lett. Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost: ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiporta koronáját, nemzeti színeit és vörös rongyokba öltözött. Ez a város börtönbe vetett, kiüldözte a hazából annak legjobbait és egy év alatt elprédálta összes javainkat.”³ Megjegyzem: Budapest az adott esetben az 1918-as és az 1919-es radikális politikai eseményeket kifejező metafora. Így, ennek nyomán született meg az a tartós, ma is életben lévő történelmi mítosz, miszerint az Osztrák–Magyar Monarchia és a Magyar Királyság felbomlása lényegében az 1918-as őszi forradalomnak volt a műve, az viseli tehát az ország feldarabolásáért is a felelősséget. Ezt az ideológiai konstrukciót szentesítette – jogi formába öntve – a Budapesten 1922. június 19-én kezdődött Károlyi-per, amelyben a volt miniszterelnököt és az ország első köztársasági elnökét hazaárulás vádjával illették (és birtokelkobzással sújtották). A vád úgymond igazolást is nyert az 1924. december 16-án meghozott jogerős ítéletben.⁴ Az őszi forradalom, ezek szerint, hátba támadta az országot, közvetve magát a Monarchiát, amely hősi harcra folytatott az ellenségei ellen.

3 Horthy Miklós fővezér válasza Bódy Tivadar polgármesternek a nemzeti hadsereg bevonulása alkalmával a Gellért szálló előtt mondott üdvözlő beszédére. In: Szekeres József (szerk.): *Források Budapest múltjából 1919–1945*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1972. 21.

4 Vö. Károlyi Mihály: *Hit illúziók nélkül*. Budapest: Magvető, 1977. 278–283; 481. (42. jegyzet.)

*Horthy Miklós bevonulása Budapestre, 1919. november 16.
Müllner János (1870–1925) felvétele, Magyar Nemzeti Múzeum*

Ehhez hasonlóan mély nyomokat hagyott a köztudatban az a toposz is, mely szerint katonai erő bevetésével meg lehetett volna akadályozni az ország időleges katonai megszállását, ami végül elvezetett Trianonhoz. Minden másként alakulhatott volna, tartja ez a nem kevésbé mitikus képzet, ha Linder Béla hadügyminiszter nem jelenti ki 1919. november 2-án egy nyilvános tömeggyűlésen: „Nem kell hadsereg többé! Soha többé katonát nem akarok látni! Fegyvert többé szolgálaton kívül nem viselünk, sem tisztek, sem legénység.”⁵ Ezzel önként megadtuk magunkat a későbbi kisantant hazánkra rontó hadseregeinek, melyek ellenében megtartható lett volna az ország területi épsége, ha a saját haderőnket megtartva szembeszállunk vele. Eszerint is az őszirózsás forradalom felel azért, hogy Trianon lett a vesztünk.

Az illúziókergetésben és az önáltatásban kulcsszerep jutott 1918 és persze 1919 pellengérré állításának. Alaposabban belegondolva nem

5 Idézi: Révész Tamás: *Nem akarok katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 99.

volt ez más, és ma sincs másként, mint a felejtés kirívó példája: így „emlékezve” vagy emlékeztetve a háború végére, az azutáni eseménysorra egyenértékű azzal, hogy végzetesen összezavarjuk az okok és az okozatok időbeli rendjét, egyúttal pedig nem létező lehetőségeket tüntetünk fel reális opciók gyanánt. Hiszen: a katonai összeomlás „ténye” már azelőtt bekerült a politikai diskurzusba, hogy a budapesti tömegek – a Nemzeti Tanács koordinálásával – megmozdultak volna. Gróf Tisza István, a „háborús miniszterelnök”, miután szembesült a realitásokkal, 1918. október 17-én bejelentette a magyar parlamentben: „Ezt a háborút elvesztettük.”⁶ A központi hatalmak egyik legbefolyásosabb politikusának a beismerése hetekkel az őszirózsás forradalom kirobbanása előtt hangzott el, és ha nem is éppen a tördőféselmélet értelmében, nem elhanyagolható szerepet játszott a Monarchia és kivált a Császári és Királyi Hadsereg végső szétesésében.⁷ De ez mintha meg sem történt volna, úgy felejtődött el a későbbiekben, amikor a két háború között felszított Tisza-kultusz volt hivatva növelni Károlyi (és Jászi) bűneinek a számát és súlyát abban, ami a katonai összeomlás nyomán országunkban hamarosan bekövetkezett.

S hasonló felejtés áldozata lett az eseményeknek az a mostanában már bőségesen dokumentált sora is, amely a frontról hazatért katonatömegek erőszakos cselekedeteivel függött össze, továbbá az is, hogy a tömegmozgalmak fő motorját a randalírozó, spontán mód mobilizált, frissen hazatért frontkatonák jelentették ezekben a hetekben és hónapokban.⁸ Ahogy Hajdu Tibor írja: "a Nemzeti Tanács és a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* óvatossága folytán a fiatal hivatásos és tartalékos tisztekből alakult budapesti Katonatanács még nagyobb, meghatározó szerepet játszott 1918 októberében az őszirózsás forradalomban, illetve az azt megakadályozni próbáló parancsnokok izolálásában, mint példaképei, az oroszországi katonatanácsok”.⁹ A felejtés jegyében konstruált hamis történeti beállítástól eltérően a Károlyi-kormány valójában a katonatanácsok befolyásának a csökkentésén dolgozott, mindhiába.

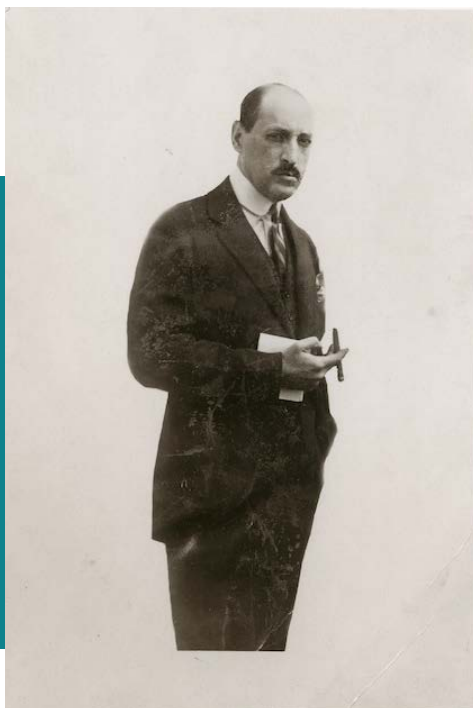
6 Idézi: Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest: Századvég, 1994. 476.

7 Uo.

8 Mindehhez vö. Hajdu Tibor: Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és az orosz forradalmakban (1917–1921). *Történelmi Szemle*, 2009/4. Különösen 525–531.; Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921*. Budapest: Jaffa, 2020. 97–127.

9 Hajdu, 2009. 252.

Ebben az összefüggésben kell szemügyre venni a Linder Béla nevéhez kapcsolni szokott hadseregellenes kormányzati szándékot is, amely állítólag megpecsételte a Trianon elhárításának akkor még reális lehetőségét. Az újabb kutatások rámutattak, Linder efemer törekvései a szerencsétlen retorika minden látszata ellenére sem a haderő felszámolására, hanem csupán az átalakítására vonatkoztak. Ez pedig érthető és igazolható törekvés volt az adott helyzetben, amikor a felbomlott hadsereg sokkal inkább felforgató, mint rendvédelmi erőként hatott. Linder és Károlyi 1918 novemberében egy, a belső rend fenntartására alkalmas milícia-hadsereg felállítására gondoltak, egyúttal végre kívánták hajtani a dezorganizálódott és irányíthatatlanná vált valamikori fronthadsereg leszerelését, ami az atrocitások felszámolását is magával hozhatta. Az utóbbit egyébként sikeresen meg is oldották.¹⁰ Sőt mi több, utóbb sikertelennek bizonyult erőfeszítéseket tettek egy új reguláris haderő felállítására is.¹¹

*Károlyi Mihály, 1918.
Magyar Nemzeti Múzeum*

¹⁰ Révész, 2019. 99; 117–127.

¹¹ Uo. 128–137.

Akkor vezethetett igazán sikerre a felejtetés politikája, amikor időben távolabbra kerülve az 1918/19-es eseményektől, a kortárs átélői tapasztalatok nem állhatták többé a szemenszedett hazugságok hivatalos propagálásának útját; ez az időtávlat majd csupán a harmincas évek végén érkezett el, és napjainkban is érvényes. Ráadásul a revíziós sikerek akkor friss élménye meg is erősítette az olyan legendák hitelét, melyek értelmében akarni kell csupán, és akkor keresztülvihető Trianon elkerülése (vagy akár annak mai hatálytalanítása).¹² Így lehetett Károlyi Mihály a nemzet ellen állítólag elkövetett minden bűnök egyik, Kun Béla melletti, fő felelőse, noha az igazságügyi szervek – rajta kívül – soha nem emeltek vádat egyetlen olyan politikai vezető ellen sem, aki részt vett az őszirózsás forradalomban (szemben az 1919-es közszereplőkkel).¹³

A kommunista felejtetéspolitika két fázisa

A második világháború historikuma, benne a zsidóüldözéssel és a holokauszttal szintén könnyű prédája a politikai fogantatású hivatalos emlékezetpolitika machinációinak. A Horthy-fasizmus ideológiai premisszájára felépített világháborús narratíva marxista–leninista–sztálinista változata minden valós történelmi emlékezetet száműzött ebből a történelemképből, amely akár csak parányit is gyengíthette volna a Szovjetunió érdemeit a megváltásra szoruló magyar történelemben játszott szerepét illetően. Felejtésre ítéltetett és tabuvá lett minden olyan történelmi esemény és döntés emléke, amely negatív színben tüntethette volna fel a népünket a saját bűnös vezetőitől (az ún. Horthy-rendszerőtől) és az országunk feletti főhatalmat egy ideig közvetlenül gyakorló náci Németországtól megszabadító szovjet hadsereget és a Szovjetunió államhatalmi rendszerét. Így felejtődhetett el villámgyorsan

12 Hajdu Tibor: 1918–1919. Két forradalom utóélete. *Medvetánc*, 1984/4–1985/1. 36. Ennek a gondolkodási mechanizmusnak a jegyében fogalmazta meg Raffay Ernő is új keletű vádjait Romsics Ignác ellen, aki Erdély (kétszeri) elvesztését befejezett történelmi tényként tálalja nagyszabású monográfiájában (Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest: Helikon, 2018.). Aki azt állítja, mint Romsics Ignác is – jelenti ki Raffay egy újságinterjúban –, hogy Erdélyt örökre elvesztette a magyar állam, „az hazudik, ráadásul dezinformálja az erdélyi magyarságot. A pártatlanság álarcában tetszelgő, Romsics-féle destrukció és gyávaóság engem a vörös gróf, Károlyi Mihály hazaáruló tevékenységére emlékeztet. *Magyar Idők*, 2018. június 4. <https://www.magyaridok.hu/belfold/raffay-erno-erdely-nincs-elveszve-3158857> (letöltés ideje: 2022. április 6.) A dolog súlyát jelzi, hogy az azóta már megszűnt *Magyar Idők* az Orbán-kormány hivatalos szócsöve volt.

13 Hajdu, 1984–1985. 35.

a megszálló hadsereg által elkövetett megannyi atrocitás, valamint az ország anyagi és emberi erőforrásainak a féktelen kirablása (*malenkij robot*) egyaránt.¹⁴ S természetesen lassanként homály fedte a háború idején (sőt már az azt megelőzően) követett magyarországi zsidópolitika szégyenletes tényeit is, beleértve az 1944. évi gettósítást, a deportálást és az auschwitz–birkenai halálgyár historikumát. Az utóbbiakról újabban már nagyszámú szakszerű történeti feldolgozás férhető hozzá hazai tudósok tollából is (a felsorolásuk itt szükségtelen); a dolgot illető felejtetési politikával számot vetettek már egyes historikusok – sőt olykor vita is kerekedett a kérdés megítélése körül.¹⁵ Viszont: a „zsidókérdés” és vele összefüggésben a honi zsidók üldözése és döntő hányaduk meggyilkolása azon történeti kérdések közé tartoztak a kommunista rezsim fennállása idején, amelyek bolygatása legalábbis nem volt ildomos, és olykor tabutémának minősült. Most nem vizsgáljuk ennek közelebbi okait, azt azonban megállapítjuk, hogy ez a fajta emlékezetpolitika egyáltalán nem függetleníthető az akkori hatalmi és politikai körülményektől és mindenképpen az aktuális identitáspolitikai törekvések körébe vágott.

14 Néhány fontos munka a szóban forgó reáltörténelmi fejleményekről: Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban a Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Budapest: Corvina, 2005. Különösen 208–274.; Rigó Róbert: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*. Budapest – Pécs, ÁBTL – Kronosz, 2014. Különösen 125–169.; Stark Tamás: „...akkor aszt mondták kicsi robot”. *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017.; Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest: Jaffa, 2018.

15 Néhány említésre méltó munka a témában: Regina Fritz: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2012.; Gyáni Gábor: A holokauszt magyar emlékezete. In: Uő: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest: Kalligram, 2016. 186–199.; Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészidőszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs: Kronosz, 2020. A vitákhoz vő. Szécsényi András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: Randolph Braham (szerk.): *Tanulmányok a Holokausztról VIII*. Budapest: Múlt és Jövő, 2017., 291–329; Richard S. Ebenshade: Holokausztemlékezet másképpen. A magyar antifasiszta irodalom. *Múltunk*, 2019/2. 55–76.; Jablonczay Tímea: Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A holokauszt női elbeszélései az 1960-as években. *Múltunk*, 2019/2. 77–110.

1956 hivatalos amnéziája

A kádári emlékezetpolitika eminens célkitűzése volt '56 emlékének a hivatalos értelmezés Prokrusztész-ágyába kényszerítése, és ezzel együtt az esemény valamikori tapasztalatának a kiüresítése, az esemény elfelejtetése. Erre aligha kell itt több szót vesztegetni, annyira nyilvánvaló a történet.¹⁶ Sokkal fontosabb, szellemileg is izgalmasabb kérdés, hogy milyen kapcsolat áll fenn egy diktatúra körülményei között a személyesen szerzett és élénk tapasztalatokon nyugvó (mondhatni a *kommunikatív emlékezet*) és a *kulturális emlékezet*ként is működő hivatalos, tehát kényszerítő politikai eszközökkel fenntartott *történeti imagináció* között.¹⁷ Az adott konkrét esetben döntő lehet, hogy ötvenhat a Kádár-kor, a Kádár-rendszer alapító mítoszának a szerepét töltötte be. Amikor ezt a tézisémet először megfogalmaztam, így érveltem állításom helytállósága mellett: azért „nevezük ötvenhatot mítosznak, mivel már akkor megalapozó jelentőségre tett szert, amikor előbb csak kisebbiteni (bemocskolni), majd pedig elfelejteni próbálták a letiprásából hasznot húzó politikai erők. Megalapozó jelentőségét kezdetben az adta, hogy '56 a Kádár-rendszer keletkezésének (nem kívánt megalapozásának) volt a kezdőpontja. Mely ténynek beszédes bizonyítéka '56 Kádár-kori emlékezetének (emlékezetpolitikájának) sajátos története. A konszolidált kádári időkben a kommunista párt '56-os emlékezete nem közvetlenül a forradalomra, hanem a forradalom hivatalos (kanonizált) értelmezését megfogalmazó párthatározatra, az 1956. decemberi pártszövegre tért újra és újra vissza – mivel általa vetették meg a rendszer elvi alapját. [...] Igaz, '56 ez esetben nem kifejezetten pozitív, hanem a negatív mítosz szerepében teljesítette a korszakot megalapozó jelentőségét: ötvenhat tagadásának elbeszélésével igazolták a rendszer politikai létjogosultságát.”¹⁸ Ezt szolgálta az a kényszeres történelmi emlékezet, amely a felejtésre-felejtetésre irányuló emlékezetpolitikában nyilvánult meg.

16 György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés 1956–1989-ben. (A régmúlttól az örökségig)*. Budapest: Magvető, 2000.; Ripp Zoltán: 1956 emlékezete és az MSZMP. In: Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002 X. Magyarországon a jelenkorban*. Budapest: 1956-os Intézet, 2002. 233–250.; Rainer M. János: *Ötvenhat után*. Budapest: 1956-os Intézet, 2003. 217–247.

17 Az említett fogalmakhoz ld. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz, 1999. 49–86.; Charles Taylor: *Modern Social Imaginaries*. Durham: Duke University Press, 2003. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv11hpgvt>

18 Gyáni Gábor: Az '56 mítosz, az emlékezet tere. In: *Uő: Relatív történelem*. Budapest: Typotex, 2007. 157.

Nagy Imre, 1953.
Magyar Nemzeti Múzeum

A kádári hatalom egyszerre alkalmazta a múltra emlékeztető és a múltat elfelejtető stratégiát '56 kapcsán. Közismert, hogy milyen nagy hangsúlyt helyezett ez a propaganda annak szüntelen sulykolására, hogy az '56-os ún. ellenforradalom a véres erőszakban fogant és az volt a fő attribútuma. Ezt a célt szolgálta a Köztársaság téri lincselés történéseinek kiemelése az októberi események láncolatából, hogy – szinekdoché módján – ezt az eseményt tegye meg '56 lényegének.¹⁹ Ez a velejéig hamis beállítás, melynek eredményeként partikuláris eseményeket az általánosság fokára emelnek, hogy úgymond mindent kimondjunk vele a dolgról, kettős célt szolgált: egyfelől valami látszólag ténybelit állított a megrágalmazotról ('56 a maga különösen véres-erőszakos fellépésével tüntette ki magát), másfelől el is terelte a figyelmet saját, szintén ténszerű akkori erőszakos tetteiről. Napnál világosabb, hogy az utóbbi a felejtés, a felejtetés érdekében történt, és így a Köztársaság téri véres eseményekre való szüntelen rámutatással azt a fedőemléket hozta létre, amely törörlhette az október 25-i Kossuth téri vérengzés emlékét a történelmi memóriából. A Kossuth téri tömeggyűlést érő mézárulás, mint tudjuk, a védekezésre, egyben a rejtőzködésre kényszerülő rákosista hatalmi csoportok (valójában az ávósok) akciója volt, és összemérhetet-

¹⁹ Az eset példaszerű feldolgozásához: Tulipán Éva: *Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban.* Budapest: Argumentum, 2012.; Tulipán Éva: *Ostrom 1956-ban. A Köztársaság tér emlékezete.* Budapest: Jaffa, 2014.

lenül több emberáldozattal járt (ráadásul a civil népesség köréből), mint amennyi halálos áldozatot a Köztársaság téri összecsapások követeltek. Erről a mézarlásról azonban sem ekkor, sem később nem esett, nem eshetett szó, így az elkövetők felelősségre vonása sem került szóba sem akkor, sem 1989/1990 után. Mondhatni: végzetes és örök amnézia homályába burkolták az ötvenhatos forradalom minden bizonnyal legbrutálisabb öldöklését, amelyet történetesen azok követtek el, akik – 1956 novembere 4-e után – újra kezükbe kaparintották a megszálló szovjet hadsereg jóvoltából a kizárólagos (és terrorral fenntartott) hatalmat.²⁰

*Kilőtt szovjet páncélautó a József körúton, ruszlik haza felirattal, 1956. október 26.
Magyar Nemzeti Múzeum*

²⁰ Sokat elmond, hogy erről a tömeggyilkosságról az esemény megtörténte után 65 évvel, 2021-ben jelent meg csupán az első érdemleges történelmi beszámoló. Feitl Írisz – Németh Csaba (szerk.): *Az első lövés. Kossuth tér, október 25.* Budapest: Országház Kiadó, 2021.

*Kilőtt páncéltörő ágyúk a Práter utcában, 1956. október 28.
Magyar Nemzeti Múzeum*

Továbbra is válaszra vár az a kérdés, hogy mennyire (lehet) teljes a politikai és a minden valódi nyilvánosságot nélkülöző diktatúrában a hatalom emlékezetpolitikai befolyása: feltételezhető-e vajon, hogy tényleg azt gondolkodják és érzik az emberek, az állampolgárok, amit fentről sugalmaznak nekik? Valóban elfelejtik tehát az átélt, a nemegyszer tragikus múltat, mint ahogy elvárják, sőt megkövetelik tőlük? Vagy csupán rejtőzködnek és színlelik az együttműködést, vagy talán magukat is győzködik több-kevesebb sikerrel, hogy – merőben pragmatikus megfontolásból – úgy kell érezniük és gondolkodniuk, ahogy fentről elvárják tőlük? Ezekre a kérdésekre lehetetlen kategorikus választ adni, ennek folytán saját mindennapi élettapasztalatainkra kell tehát hagyatkoznunk, már akinek vannak ilyenek a tarsolyában.

*Nagy Imre és társai újratemetése, 1989. június 16.
Magyar Nemzeti Múzeum*

A dolog mégsem teljesen reménytelen. Létezik egy olyan elem, amely legalábbis kétségeket támaszt az iránt, hogy akár még az adott esetben is maradéktalanul hatékony lehet a múlt emlékének a teljes és visszavonhatatlan törlése. Ha ilyen nagy súllyal esik a latba a jelen eszmei igazolhatósága szempontjából az elfelejtetni kívánt múlt, amint azt '56 Kádár-kori sorsa is példázza, akkor ez a felejtetési politika nagyon is törékeny. Hiszen minden rendszerkritikus megszólalás és aktus egyúttal a felejtésre ítélt múlt felhánytorgatásával párosul, hogy az eddig hidegen tartott múltból nyomban forró múlt válják – olyasvalami tehát, amelynek nagyon eleven lehet a jelenbeli aktualitása. Ez kellő magyarázattal szolgál arra nézve, hogy miért éppen az ötvenhatos mártírok ünnepélyes újratemetése, valamint a kádári megtorlás összes áldozatára való nyilvános emlékezési szertartás képezhette a rendszerváltás leváltásának a szimbolikus és egyben rituális aktusát. A kádári felejtetési politika jövője (pontosabban annak a vége) fejezi ki visszamenőleges érvénnyel, hogy mennyire nem számított lezárt, végképp elintézett (elfelejtett) ügynek a három és fél évtizeden át elhallgatott, elnémított és megrágalmazott

történelmi megrázkódtatás, amely pedig ebben a minőségében – látszólag – jól szolgálta Kádár hatalmi rendszerét. Valójában ez inkább csak látszat volt, mint valóság. Amikor a rendszer léte válságosra fordult, azon nyomban újraéledtek az ötvenhatos eszmények (a nemzeti szuverenitás és a demokratizálás feszítő igénye), amelyek immár maradéktalan megvalósításának a szándéka és fokozott reménye a diktatúrának még a maradékát is elsöpörte az útból. Ötvenhat immár és újból forró történelemként hatva töltötte be azon történelmi hivatását, hogy ily módon segítse hozzá a magyar politikai közösséget a valamikori álmok megkésett beteljesítéséhez.

Más kérdés, ezzel azonban itt most nem foglalkozhatunk, hogy mennyire volt vagy lehetett '56 az a megállapodott történelmi referencia, amely a politikai rendszerváltást perspektivikusan elláthatná a kívánatos erkölcsi és eszmei munícióval. Az elmúlt harmincvalahány évre a mából visszatekintve megállapítható: '56 képtelen volt ezt a szerepet valamelyest is kielégítő módon betölteni, és viszonylag hamar elenyészett mint a mindenkori jelent orientáló ideál és norma. Ez azonban nem érvényteleníti 1989 és 1990 történelmi reminiszcenciákra is visszanyúló apoteózisának az őszinteségét és a cselekvést magát motiváló erejét. Az 1989/90-es rendszerváltás történelmi eseményének a nézőpontjából szemlélődve nincs kétségünk afelől, hogy az '56 emlékébe zárt történelem óriási fermentáló hatást volt képes kifejteni a változtatni akarók nagy táborára. Hogy *mi*, *hogyan* és *miért* lúgozódott ki, felejtődött el az akkor történelmi példaként ható ötvenhat jövőt megalapozó pozitív mítoszából, az további, itt már nem kifejtendő vizsgálódást követel.²¹

A NER fő kovásza az amnézia

Egy olyan formálisan demokratikus, érdemben azonban diktatórikus politikai berendezkedés esetében, amilyen a hazánkban 2010 óta regnáló NER is, a felejtés (felejtetés) tűnik az egyik meghatározó hatalmi stratégiai eszköznek. Már pusztán azért is, mert minden neki ellentmondó látszat ellenére (keresztény és nemzeti propaganda), a NER mögött nincs semmilyen összefüggő és valamirevaló politikai és világnézeti

21 Az ezt illető saját elképzeléseimhez vö. Gábor Gyáni: *A Nation Divided by History and Memory. Hungary in the Twentieth Century and Beyond*. London: Routledge, 2020. 88–98. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003024934>

doktrína: ez a politikai gyakorlat ugyanis nem elvekre, hanem pragmatikus hatalmi akaratra épül, amely legföljebb alkalomszerű igazolásokkal rúkkol ki esetről esetre a tetteit megindoklandó. Ebből a fragmentált, ennél fogva következetlennek is tetsző, a doktrínában és a politikai morálban egyaránt szűkölködő intézményes politikai akaratból adódik azután az amnézia mindenkori meghatározó szerepe.

Mivel semmilyen eszmei koherenciának sincs tevőleges szerepe az egyes államhatalmi döntések és a politikai propagandaszólamok megalapozásában és igazolásában, azok így szükségképpen a kaotikusság benyomását keltik. Ami azonban nem egyenértékű valaminő logikátlansággal: van bennük logika, ám az nem valamifajta eszmei következetességnek a megnyilatkozása. Az elvont gondolati koherencia és következetesség eme hiányában a politikai akarat képviselőjének a tekintélye (a megbízhatósága, az autenticitása) úgy teremthető meg és tartható fenn csupán, ha folyton elfelejtjük, ki is (volt) ő valójában. Ez szüli végül azt a politikai gyakorlatot, amely szakadatlanul elfelejti és elfelejteti velünk, hogy a hatalmat már hosszabban gyakorló vezér és pártja mit tett és mit mondott korábban az aktuális jelenbelitől némiképp eltérő múltban. Ezért is állítom tehát, hogy a szüntelenül gyakorolt és másoktól is megkövetelt amnézia ennek a hatalomnak a leglényesebb tulajdonsága, a fő eszmei attribútuma. Aki adott esetben másként emlékezik, mint ahogy a vezető és a vezetésre egyedül hivatott testület teszi (a párt és az állam, amely itt szinte összefolyik egymásba), rögtön kívül helyezi magát a politikailag tolerálható világon, és nem csupán ellenfélle, hanem egyenesen kiirtandó ellenséggé válik egyúttal. Ez az az erős belső meggyőződéssé érett ethosz, ami áthatja a vezért és szűkebb környezetét, sőt még híveinek (az őt és őket megválasztó) tág körét is.

A talán némileg elvont gondolatmenet empirikus alátámasztására elég, ha felidézünk néhányat azokból a felejtési és felejtetési praktikákból, melyekkel ez a politikai rezsim élni szokott önmaga igazolására. Kezdjük az elején. Ki emlékszik ma már arra az ultraliberális és harcosan antiklerikális Fideszre, amilyennek – Orbán Viktorral az élén – a most kormányzó párt egykor, a rendszerváltás idején és közvetlenül azután mutatkozott? Ki emlékszik ma már azokra a Fidesz által a parlamenti ellenzéki pozícióban képviselt konkrét vagy akár elvi platformokra, melyeknek ma diametrálisan ellentétes változatait hangoztatja és valósítja meg a kormányzati gyakorlatban? Szinte egyetlen olyan érdemi intézkedése sincs a mai hatalmi gépezetnek (a sokadik Orbán-kormánynak),

amelynek az ellentétét ne tette volna – legalább szavakban – magáévá ideig-óráig a közeli és a távolabbi múltban. Ez a fajta következetlenség és mondhatni eszmei rugalmasság akkor és úgy számíthat csupán széles körű társadalmi elfogadottságra, ha ez a társadalom készen mutatkozik a folytonos felejtésre. E nélkül bajosan hihet valakinek, aki úgy változtatja az elveit és a cselekvési repertoárját, mint ahogy a szennyes fehéreneműt szokás naponta tisztára kicserélni.

Ha az állampolgárok hozzászoknak a felejtés eme diktátumához, egy idő után már észre sem veszik a következetes gondolkodás és cselekvés feltűnő hiányát, sőt természetesnek veszik, hogy a köz dolgait rögzített és egyetemesen elfogadott elvek nélkül lehet és kell jól igazgatni. Az amnéziának mint politikát vezérlő elvnek és ethosznak a felülkerekedése elvezet végül a politikai erkölcs teljes és végzetes elsekélyesítéséhez, ami a politikai cinizmus reflektálatlan politikusi magatartásában nyilvánul meg beszédes módon. A felejtésre való készítés pedig mintegy természetes politikai ösztönné válik a közéleti szerepre vágyó emberben, ami nélkül még csak nem is remélhető, hogy sikeressé válhat a NER és a hozzá hasonló politikai univerzumok kötelékében élve.

Egy kérdés azonban továbbra is megválaszolatlanul maradt: miként fér meg egymás társaságában a pozitív és az eltagadott emlék ott, ahol a felejtetés, nem pedig az emlékeztetés a cél. Valahogy úgy, ahogy azt már a kommunista emlékeztetpolitika kapcsán is megfigyelhettük: hogy lépten-nyomon fedőemlékeket hívnak elő és teremtenek, melyeket elmentmondást nem tűrő módon fogadtatnak el velünk. Vegyünk két példát. A NER legutóbbi '56-os kerek évfordulóhoz kötött kommemorációs kampánya (2016) során azért épp a *pesti srácok* állítólagos történelemformáló szerepét helyezte egyedülként előtérbe az állami történelempolitika, mert így remélte és tudta elnyomni mindenekelőtt a kommunista reformpolitikus (noha mártír sorsú) Nagy Imre és társai forradalombeli tevőleges szerepének a zavaró emlékét vagy a mindenkori államhatalomra akut veszélyt jelentő, a közvetlen demokrácia letéteményeseként fellépő munkástanácsok jelentőségét, a hozzá társuló képzeteket.

Másik példánk az 1989-es rendszerváltás harmincéves évfordulójára időzített állami történelempolitika szembetűnően propagandisztikus diskurzusát érinti. Ez alkalommal a vezér, Orbán Viktor történelmet formáló kivételes szerepének a propagálására helyezték a hangsúlyt azt állítva, hogy az újratemetés ünnepi szónokai között Orbán volt az

egyedüli, aki sürgette a szovjet hadsereg *azonnali* kivonását az országból; egyedül ő tett tehát tanúságot a megemlékező szónokok közül arról, hogy mennyire forrón óhajtja az ország nemzeti szuverenitásának mielőbbi visszaszerzését. Ez a beállítás nagyon is beleillik a mai Orbán miniszterelnökként képviselni kívánt politikai imázsába, hogy ti. egyfolytában harcot folytat a magyar nemzeti érdekek érvényesítéséért mind a külső, mind pedig a belső ellenséggel szemben (Brüsszellel és a nemzetietlen ellenzékkel konfrontálódva ennek során). Az e politikusi imázst hitelesíteni igyekvő történelmi példázat azonban roppant félrevezető. Tudnivaló, hogy Németh Miklós miniszterelnök már hónapokkal az újrateremtési ceremónia előtt, 1989. március 2-án vagy 3-án titkos megállapodást kötött Gorbacsov szovjet pártfőtitkárral az orosz hadsereg kivonásáról. A titkos alku hátterében bizonyos szovjet érdekek figyelembevételére állt: a Szovjetunió és az Egyesült Államok között akkor is folyt egy fegyverkorlátozási tárgyalás, és ennek a megállapodásnak a nyilvánosságra hozásával nem kívánták gyengíteni a szovjet tárgyalófél pozícióját – legalábbis erre hivatkozott Gorbacsov a titkosság ügyében.²²

A helyzet érezhetően és nyilvánvalóan feszült volt e dolgot illetően akkortájt, amit az is jól bizonyít, hogy midőn az újrateremtést rendező Történelmi Igazságtétel Bizottság nevében Litván György megismerte Orbán tervezett beszédének a szövegét, igyekezett őt lebeszélni arról, hogy ebben a formában elmondja – mindhiába.²³

Érdeemes némi összevetéssel élni, ha már Orbán Viktor valamikori szovjet(orosz)ellenessége képezi a történelmi utalás (az emlékezés) tárgyát: hogy fér össze vajon a miniszterelnök valamikori harcos orosz katonai jelenlét-ellenessége új keletű feltétlen oroszbarát külpolitikai vonalvezetésével? S miként békíthető össze egymással a valamikori kisállami nézőpontból felhangzó berzenkedés az orosz katonai agresszió és megszállás ténye ellen azzal, hogy az illetőnek 2022-ben egyetlen őszinte szava sincs az orosz hadsereg Ukrajna elleni durva agressziójáról, amely pedig egy szuverén országot sújt, mint ahogy a valamikori Magyarországot is sújtotta az orosz-szovjet katonai beavatkozás és

22 Király Zoltán: Ki küldte haza a szovjeteket? *Népszabadság*, 2014. augusztus 8., nol.hu/velemeney/ki-kuldte-haza-a-szovjeteket-1477719 (letöltés ideje: 2022. április 6.)

23 Litván György személyes közlése.

megszállás. Kérdések, amelyekre akkor adható csupán érvényes válasz, ha elfogadjuk a fentiekben kifejtett gondolatmenetet.

Az imént bemutatott két eset bizonyíték arra nézve, hogy a NER által kézben tartott történelempolitika úgy és azzal a céllal úzi a felejtetés politikáját, hogy eközben fedőemlékek közbeiktatásával zavarja össze a történelmi események tényleges menetét, ily módon tudatosan eltorzítva a történelem mibenlétét.

Amikor egy korábbi tanulmányomban a felejtés politikai mítoszgyártásban játszott szerepét ecseteltem, az írás zárásaként a következő megállapítást tettem (és ma sem tudnék ennél találóbban fogalmazni): számomra úgy tűnik, „hogymidőn valamely hatalmi elit túlságosan is lazán bánik az emlékezet, a közemlékezet dolgainak a meghatározásával, és akár még a saját korábbi elveiről és gyakorlatáról is kész megfeledezni, [...] ott nyomban felmerül a gyanú, hogy diktatórikus rendszer van keletkezőben. A felejtés politikai haszonnal kecsegtető gyakorlati kiaknázása ugyanis *nem* a szorosán vett demokratikus politikai gyakorlat elengedhetetlen velejárója; viszont különösen veszélyes eszköz gyanánt működik a korlátlan hatalom mindenkori szolgálatába szegődve.”²⁴

24 Gyáni Gábor: A felejtés mint politikai mítosz. *Korall*, 67, 2017. 33.